

Synpunkter från Jerle Stadsförening, org nr 802515-9115, på ansökan och miljökonsekvensbeskrivning i mål M 1785-20.

Jerle Stadsförening är en ideell förening vars syfte är att värna de kulturhistoriska värdena runt den gamla Jerle Stad och att verka för att göra platsen känd som ett attraktivt besöksmål samt att vara en lokal aktör inom länets kulturliv. Föreningen bildades 2018 och har ett 30-tal medlemmar med tyngdpunkt i närboende.

Föreningen ska arbeta för att nå sitt mål bl a genom att:

- ordna aktiviteter som exempelvis evenemang, utställningar och föredrag självständigt eller tillsammans med lokala näringsidkare
- ge besökande möjlighet att uppleva en levande kulturhistorisk miljö
- samverka med organisationer och myndigheter, exempelvis Nora och Lindesbergs kommun

Den geografiska mittpunkten i gamla Jerla Stadh är dammen vid Järleån och kvarnhuset. Järlefallsdammen och kvarnen har ett högt kulturhistoriskt värde med bergslags-, bruksmiljö- och bymiljö i det omgivande odlingslandskapet och finns därför upptaget i Riksantikvarieämbetes förteckning över kulturmiljöer med riksintresse.

Bakgrund

Bergsbruk och järnhantering har bedrivits här sedan medeltiden i form av flera hyttor. Bruksmiljön vid Järleån finns belagd sedan mitten av 1500-talet då den första stångjärnshammaren anlades vid ån och drevs med vattenkraft. Järleåns dalgång utvecklades till det viktigaste centrat för järnförädlingen i Noraskogs bergslag med hyttor och flera hammare som drevs av vattenkraft. Betydelsen av området understryks av att man 1642 tilldelades stadsprivilegier och en kanal för utskeppning av malmen via Hjälmarens och Mälarens projekterades. Tanken var att Jerle stad skulle utvecklas till ett centrum i Bergslagens järnhantering. Av flera olika skäl skrinlades dessa planer dock senare och Nora och Lindesberg växte istället fram som nya städer i Bergslagen.

Järnhanteringen i området pågick ända in på 1920-talet. Numera återstår endast ruiner av byggnaderna samt slagghögar och andra lämningar. I perioder har vattenkraften på denna plats sedan utnyttjats även för sågverk, elproduktion och mjölnarverksamhet. Järle Kvarn från 1804 och som drevs ända in på 1970-talet, finns bevarad i det närmaste ursprungligt skick.

Kvarndammen och kvarnen bildar en sammanhållen helhet där dammens vattenspiegel tillsammans med det strömmande vattnet genom dammen och nedströms ger en visuell förståelse för områdets funktion och historia. De olika verksamheterna som här har bedrivits har genom åren satt sina avtryck på områdets prägel.

Platsen är ett mycket uppskattat besöksmål året runt och framförallt under vår och sommar. Besökare kommer hit för att uppleva både naturen och den kulturhistoriska miljön. Den föreslagna partiella utrivningen av dammen bedöms i ansökan tillgodose de naturvårdande intressena men vi menar att det innebär samtidigt en påtaglig och irreparabel skada på de unika kulturmiljövärdena. Förändringen skulle allvarligt skada områdets värde som kulturhistoriskt intressant besöksmål.

Det lokala engagemanget för Järle damm och kvarn är starkt. När de planerade åtgärderna med partiell utrivning blev allmänt kända under 2017, lade man ut namnlistor för stöd för ett bevarande av miljön. Snabbt samlade dessa listor 422 underskrifter för stöd till en levande kulturmiljö och ett bevarande av dammen. Den Facebookgrupp för bevarande av dammen som startades våren 2020 samlade på drygt en vecka cirka 1 500 medlemmar.

Vid samrådsprocessen vintern 2017 – 2018 uttryckte så gott som samtliga berörda negativa synpunkter på föreliggande förslag, Samrådsredogörelsen, bilaga a) till ansökan, med hänvisning till att förslaget på utformat sätt skulle leda till oåterkallelig skada på kulturmiljövärden i ett område med riksintresse.

Ett exempel på en mer balanserad avvägning är den miljökonsekvensbeskrivning och tekniska beskrivning som Naturvårdsverket tillsammans med Norconsult tog fram 2010 för en miljöanpassning som byggde på nuvarande omlöp på södra sidan. Förslaget avfärdas i föreliggande ansökan av två skäl. Dels bedöms det tidigare förslaget inte vara optimalt ur ett fiskvandringsperspektiv och dels skulle det innebära ett kvarvarande långsiktigt engagemang för Naturvårdsverket vid Järle damm och kvarn.

Utifrån föreliggande ansökan och miljökonsekvensbeskrivning vill vi därutöver lämna synpunkter i det följande:

- Målkonflikt med intentioner och skötselplan för Järleåns naturreservat
- Målkonflikt med Nora kommuns översiktsplan från 2018
- Dammkonstruktion, vattenspiegel och vattenflöden

Målkonflikt med intentioner och skötselplan för Järleåns naturreservat

Järle Kvarn och Järleåns naturreservat är besöksmål med hög potential. Järleån innehåller här mellansveriges längsta forssträcka, Långforsen. Allt detta är viktigt för oss som bor och har våra näringar här och också för kommunen och regionen som helhet. Områdets historia med järnhantering och utnyttjande av vattenkraft från 1500-talets

mitt och stadsprivilegierna från 1642 stärker det unika begreppet 'Jerle Stad'. Från Bergslagsleden går en vandringsväg längst Järleån ner till kvarnen och på udden vid kvarnen finns en badplats som sommartid är välbesökt.

Områdets naturvärden och kulturhistoriska betydelse ledde 1976 till att området av länsstyrelsen i Örebro län förklarades som naturreservat. I beslutet från 1976-03-19 framgår att syftet med bildandet av reservatet var *"att för kännedomen om landets natur, skydda och vårda en lövskogsdominerad älvdal där älven till stor del har kvar sitt naturliga lopp med bl a betydande forssträckor, men där också den tidigare järnhanterings nyttjande av vattenkraft och odlingsbara marker satt sin prägel på landskapet. Syftet är också att genom lämpliga åtgärder underlätta för allmänheten att besöka reservatet och uppleva dess natur- och kulturhistoriska värden."*

I skötselplanen stadgades bland annat:

2.2.6.3 Järlefallsdammen med den gamla landsvägsbron skall behållas i befintligt skick. Huvuddelen av erforderliga reparationer har utförts som beredskapsarbeten under åren 1972 och 1975, men ytterligare träkonstruktioner behöver efter hand bytas ut. Skötseln av dammen med reglering av vattenståndet åligger kvarnägaren. Vid regleringen skall ett sådant vattenstånd eftersträvas att vatten alltid rinner över skibordet i den södra ågrenen

Det är alltså uppenbart att både naturvärden och kulturhistoriska värdena låg till grund för bildandet av naturreservatet 1976. Man har också i beslutet vinnlagt sig om att dammen och uppdamningen av vattnet skulle bibehållas i befintligt skick.

Kvarnen med tre par kvarnstenar, ränna och dammanläggning är byggd 1804 och hittills bevarad i gott skick. När nu inget strömmande vatten går igenom ränna och kvarn finns en påtaglig risk för frysskador på byggnad och tekniska konstruktioner och det unika kvarnmaskineriet kommer att torka sönder och bli obrukbart. När byggnaden står oanvänd och inte uppvärmd ökar också risken för andra skador, exempelvis hussvamp som var ett problem under en tidigare period då kvarnen stod tom.

Av skötselplanen från 1976 framgår att även kvarnens bevarande och fortlöpande underhåll bedömdes som väsentligt:

2.2.6.1 Järle kvarn är belägen inom reservatet och på statens mark, men byggnaden ägs av en privatperson. Kvarnbyggnaden får inte användas för annat ändamål än kvarndrift. Då kvarnen kan förvärvas av naturvårdsfonden skall såväl själva byggnaden som vattenrännor, maskiner och andra inventarier genom reparationer och underhåll bevaras i det skick den hade vid kvarndriftens upphörande i början av 1970-talet. Möjligheterna att senare disponera kvarnen som museum och informationscentral för reservatet skal i så fall övervägas.

Kvarnbyggnaden har efter reservatets bildande förvärvats av staten. Protokoll från bildandet av naturreservatet finns bilagt Naturvårdsverkets ansökan och miljökonsekvensbeskrivning som bilaga f).

Målkonflikt med Nora kommuns översiktsplan från 2018

Nora kommun nya översiktsplan

(<https://www.nora.se/download/18.5c64bdba16401d5112549b0a/1530083359970/Översiktsplan%20för%20Nora%20kommun.pdf>) vann laga kraft 2018-01-11 och behandlar bland annat det berörda området och dess kulturhistoriska värden. På sidan 42 skriver man:

För att skydda riksintresset mot åtgärder som kan påtagligt skada kulturmiljön ska ny bebyggelse undvikas inom området och inga åtgärder få vidtas som kan påverka kulturvärdena negativt.

En förutsättning för bevarandet är att kulturmiljön hålls samman och att byggnader får behålla sina ursprungliga karaktärer samt att odlingslandskapet hålls öppet. Vård och underhåll av byggnaderna ska ske med varsamhet och hänsyn till kulturmiljön samt till de enskilda byggnadernas kulturvärden. Vidare är det viktigt att dammen inom området bibehålls.

Riksintresset är i dag inte detaljplanelagt. För att säkerställa områdets kulturvärden bör detaljplan eller områdesbestämmelser upprättas.

Även här lyfts alltså nödvändigheten av bevarandet av kulturmiljön i sin ursprungliga karaktär och att dammen bibehålls.

Naturvårdsverket för i miljökonsekvensbeskrivningen i avsnitt 9.2.1 ett resonemang om att begreppet "damm" skulle kunna stå för murverksfundamenten och en ny broöverbyggnad utan fördämning, utan relation till kvarnen och utan vattenspegel. Det är för oss omöjligt att förstå det argumentet.

Dammkonstruktion, vattenspegel och vattenflöden

En partiell utrivning av dammen är inte okomplicerat att genomföra och riskfyllt för de delar av dammen som avses att bevara. Dammtrösklarna och de murade stenfundamenten är sammanbyggda och kallmurade tillsammans. En utrivning av dammtrösklar riskerar därför att rasera delar av dammfundamenten.

Den nuvarande vattenspegel uppströms dammen försvinner och ersätts med ett strömmande flöde. Bredden på flödet kommer att variera under året beroende på skiftande vattenflöde uppströms. Något vattenflöde genom kvarnen kommer inte att finnas, vilket kommer att orsaka problem på byggnad och kvarnmaskineri.

Föreliggande förslag innebär att vattennivån sänks med mer än en meter uppströms dammen och att flödeshastigheten ökar vid högvatten. Effekterna av detta på lokala grundvattennivåer är inte klarlagda och kan innebära vattenförsörjningsproblem för närboende som är beroende av egna brunnar.

Vi menar att det är av yttersta vikt att ett flöde under den gamla valvbron kan upprätthållas under så stor del som möjligt av året. Torra somrar kommer flödet i huvudfåran utan reglering att vara mycket lågt och inget flöde kommer att gå genom valvbron.

Det råder också osäkerhet om vilka samlade effekter som föreslagna åtgärder kommer att ha på det ekologiska system som under århundraden har utvecklats vid och omkring dammen. Fördämningar av olika utformningar har funnits på platsen sedan 1500-talet och nuvarande konstruktion med ett omlöp med skibord har funnits i cirka 50 år. En ekologisk balans med ett flertal arter utöver öring och flodpärlmussla har under lång tid utvecklats utifrån de förutsättningar som givits på platsen. Denna balans kommer drastiskt att förändras av föreslagna åtgärder och inte minst under byggperioden och under perioder med mycket låga flöden. Risken för negativ påverkan på bottenfauna, insekter, kräftdjur, lavar, mossor, fåglar och andra arter underskattas i miljökonsekvensbeskrivningen.

Då de föreslagna ingreppen ska ske i en miljö med såväl stora naturvärden som stora och känsliga kulturhistoriska värden, menar vi att alternativa lösningar för att skapa förbättrade förutsättningar för fiskvandring inte har prövats tillräckligt.

Redan 2010 redovisade Norconsult på uppdrag av Naturvårdsverket en teknisk beskrivning samt miljökonsekvensbeskrivning (Norconsult, 2010-03-01, uppdrag 101 1941) för en miljöanpassning som skulle förbättra möjligheterna för fiskvandring samtidigt som de kulturhistoriska värdena värnades. Denna lösning drogs senare tillbaka då den skulle innebära ett långsiktigt resurskrävande åtagande för Naturvårdsverkets i område och inte tillräckligt skulle gynna Järleås biologiska mångfald.

Vi stöder en fortsatt utveckling av det tidigare förslaget, som vi menar på ett bättre sätt än föreliggande förslag balanserar naturvärden mot kulturhistoriska värden.

Sammanfattning

Vi anser inte att föreliggande förslag på ett väl avvägt sätt balanserar naturvärden och kulturhistoriska värden av riksintresse enligt Miljöbalkens intentioner.

Vi menar att en mer balanserad avvägning mellan naturvårdsvärden och kulturmiljövärden kan och behöver göras innan beslut om åtgärder fattas och tillstånd gives.

Vi menar att Naturvårdsverkets föreslagna åtgärder inte är förenliga med vare sig intentioner och skötselplan för naturreservatet eller med Nora kommuns översiktsplan.

Vi menar därför att Naturvårdsverket inte ska beviljas tillstånd till miljöanpassning enligt föreliggande ansökan.

Vi hoppas att Mark- och miljödomstolen har möjlighet att förrätta syn på plats för att skapa sig en så fullständig bild som möjligt av de natur- och kulturhistoriska värden av riksintresse som ger platsen dess karaktär och stora värde.

Om en förändring av området enligt ansökan och miljökonsekvensbeskrivning ändå beviljas, behöver ett sådant tillstånd förknippas med ett antal villkor utöver de som Naturvårdsverket själva anger i handlingarna.

I ansökan anger Naturvårdsverket att genomförandet ska ske "huvudsakligen" i enlighet med miljökonsekvensbeskrivningen och den tekniska beskrivningen. Vi menar att detta lämnar alltför stort utrymme till avvikelser. Vi förordar därför att detta ändras till "i allt väsentligt".

Kvarnbron med sina dammfundament, smidda räcken och körbanor i trä är en ytterst väsentlig del av kvarnmiljöns helhet. En utrivning av dammluckor och trösklar kommer att riskera att även dammfundamenten skadas allvarligt. Vid en eventuell utrivning måste betydande ansträngningar göras för att bibehålla dammens och kvarnbrons grundkonstruktion, historiska utseende och funktion som bro.

Det är av största vikt att områdets karaktär så långt som möjligt bibehålls och utvecklas. Om dammen skulle partiellt utrivs förändras miljön drastiskt och andra åtgärder måste till för att utveckla områdets attraktivitet som besöksmål.

Kvarnbyggnaden måste bevaras och underhållas samt på lämpligt sätt hållas tillgänglig för besökande. Badplatsen behöver underhållas liksom vandringsleden upp till Bergslagsleden.

Vi föreslår att Naturvårdsverket i Järle Kvarn tillskapar ett natur- och kulturhus i övre planet, där möjligheter att skapa en interaktiv besöksplats finns. Där kan Järleåns speciella naturmiljö presenteras liksom den rika kulturhistoria som finns runt platsen.

I protokollet från bildandet av naturreservatet 1976 framgår att man redan vid den tidpunkten hade tankar på en sådan användning av kvarnbyggnaden:

3.3.5 Ev framtida informationscentral

I den händelse Järle kvarn, som nu är i privat ägo, i framtiden kan förvärvas av naturvårdsfonden bör övervägas om kvarnbyggnaden på något sätt kan göras tillgänglig för allmänheten som museum och om därvid någon del av kvarnen kan ställas i ordning som informationslokal för naturreservatet. Denna fråga skall i så fall tagas upp till samråd mellan förvaltaren, länsstyrelsen och landsantikvarien och behandlas av skötselrådet.

Jerle Stadsförening är villig att samverka med Naturvårdsverket och Länsstyrelsen i Örebro län runt en fortsatt utveckling av kvarnen och kvarnholmen.

Nora 2020-05-25

För Jerle Stadsförening

Jan Olsson
Ordförande

Maria Andreasson
Sekreterare

Keith Stephens
Kassör

Ulla Roseen
Styrelseledamot

Susan Arnell
Styrelseledamot